

Raadiomängud Eestis Teise maailmasõja ajal ja järel

Jaak Pihlau

IV peatükk

Raadiomängud Blind ja Sever

„Agendid olid surnud või kadunud, nad olid maetud nädalate, kuude, aastate ja aastakümnete jooksul kogunenud settekähi alla. Kuus agenti Leedus, sama palju Lätis ja ehk paarkümmend Eestis.”

Peter Kadhammar

T-kontori esimene mereretk Eestisse

Teise maailmasõja lõpul ja järel 1943–1957 teostas Rootsi sõjaväeluure aktiivset spionaaži Baltikumis, kasutades agentidena maale saabunud Läti, Leedu ja Eesti pagulasi.¹ Rootsi ajakirjanik Peter Kadhammar on sellest kirjutanud nii:

„Külma sõja kõige jahedamatel päevadel lähetas Rootsi Nõukogude Liitu oma salagente. Rootsi sõjavägi õpetas nad välja ning varustas relvade, raadioaparaatide ja enesetaputablettidega. Agendid olid Balti põgenikud, kelle värvas sõjaväelise luureteenistuse allüksus, T-kontor. Luureteenistuse arvates

olid need põgenikud Rootsi jaoks ainus võimalus saada ülevaadet Baltikumis toimuva kohta.”²

T-kontor asutati tegelikult alles 1946. aastal, sest seni sõjaväeluurega tegelnud C-büroo saadeti relvaääriskandaalide tõttu laiali ja asemele loodi täiesti uus organisatsioon, mille ülemaks määrati sõjaväelase perekonnast pärit, kuid ajaloolase haridusega Thede Palm, kuuldavasti peaminister Tage Erlanderi hea tuttav. Tema asetäitjaks sai varem C-büroos Balti operatsioone juhtinud kolonelleitnant Ove Lilienberg, kuna T-kontori Balti operatsioonide juhiks ja Lilienbergi asetäitjaks määrati kapten Curt Andreasson (s. 1919), varjunimega „Andersson”, kes samuti oli kaadriohvitseri poeg, astunud 1939. aastal Kõrgemasse Tööstuskunsti Kooli ja osalenud vabatahtlikuna Soome Talvesõjas õhukaitse-teenistuses. Pärast Soomest tagasitulekut mobiliseeriti ta Rootsi armeesse, saadeti teenima Gotlandile, õiendas seal ära lipnikueksami ja määrati saarel paikneva põgenikelaagri ülemaks. Sealts kutsuti ta tööle sõjaväeluuresse, algul C-büroosse, siis T-kontoris, kus võttis Ove Lilienbergilt üle ka kõik Baltikumi sidemehed ja alates 1949. aastast hakkas kõiki Balti operatsioone juhtima.

Samas regioonis tegutses aktiivselt ka Briti luure SIS, kellega aga 1947.–1948. aastal seoses nn. Skobe juhtumiga³ tekkis terav konflikt. Elmars Skobe oli nimelt Rootsi põgenenud Läti SS-leegioni ohvitser, kes inglaste poolt värvatuna pidi detsembris 1947 paadiga Lähti sõitma. See mereoperatsioon aga ebaõnnestus, Skobe sattus Rootsi riigipolitsei kätte, SIS-i resident ja saatkonna kolmas sekretär Maclaclan Silverwood-Cope oli koguni sunnitud salaja Rootsist põgenema. Ähvardas puhkeda tõsine rahvusvaheline skandaal, Rootsi ja Inglise luurete koostöö katkes peaaegu täielikult, kuni Th. Palm selle uuesti taastas. Ta viitas suhete taastamisel ilmselt asjaolule, et väikese koosseisu ja vähese riikliku toetusga Rootsi sõjaväeluure lihtsalt vajab lääne-

¹ P. Ininbergs. Det svenska spionaget i Baltikum 1943–1957. Karlstads universitet, 2006.

² P. Kadhammar. De Sammansvurna.. Stockholm. 1999 (eestikeelne tõlge 2000. Vandeseltslased).

³ T. Bower. Punane ämblikuvõrk, 1998, lk. 93–101 jm.

liitlaste kaasabi ja koostööd relvastuse ning eritehnika hankimisel.

Agentide värbamiseks oli T-kontoril kaks meetodit: 1) kasutada julgeolekupolitsei, rannakaitse ja tolliameti soovitusi sobivate inimeste leidmiseks (need olid peamiselt põgenikud, kes soovisid oma pereliikmeid Eestist ära tuua); 2) usaldada agentide värbamine Balti sideohvitseride hooleks. Lätlastest valiti selleks endine sõjaväeprokurör kindral Verners Tepfers, leedulastest – vastupanuliikumise tunnustatud juht Jonas Deksnys ja eestlastest – endine kaadrisõjaväelane Arkadi Valdin.

Miks just Valdin väljavalituks osutus, on tänaseni jäänud väikeseks küsimusmärgiks. Ta oli sündinud 20.09.1914 Tapal, lõpetanud Hugo Treffneri Gümnaasiumi Tartus 1935. aastal ja kevadel 1940 Tondi sõjakooli suurtükiväeklassi lipnikuna. Sõjaväeteenistuse kõrval õppis ta ka TÜ õigusteaduskonnas, kuid see jäi pooleli. Pärast juunipööret nimetati ta 05.08.1940 nooremleitnandiks ja viidi üle Punaarmee territoriaalkorpuse koosseisu. Sõja puhkemise järel langes Valdin Porhovi rindel sakslaste kätte sõjavangi, kust vabanes 1942. aastal. Seejärel teenis ta Pärnu Omakaitse staabis adjutantina (operatiivjaoskonna ülema abina), kandis algul leitnandi paguneid, kuid need tühistati, sest sakslased Punaarmees omistatud nooremleitnandi auastet ei tunnistanud. Osales juhtiva ohvitserina (jahikomando ülemana) Pärnumaale alla visatud Nõukogude parašütistide-partisanide jälitamisel, ülendati Saksa väejuhatuse poolt *Oberleutnant* -iks (ülemlleitnandiks). Sai partisanidega peetud lahingus mõlemasse jalga haavata, paranemise järel jäi ühest jalast lonkama. Septembris 1944 põgenes ta koos teiste Pärnumaa omakaitse juhtidega Rootsi.

Rootsi jõudmise järel tegeles A. Valdin mõnda aega ülevedude organisaatorina, vähemalt korra olevat ta isiklikult ka Eestis käinud. 1946. aastal sattus ta Rootsi rannavalve kätte ja ülekuulamiste järel Rootsi riigipolitsei otsustati ta värvata T-kontori teenistusse varjunimega „Ats”. Kui Leedu ja Läti sidemehe valik oli üsna enesestmõistetav käik (mõlemad kuulusid rahvusliku vastupanuliikumise juhtide hulka), siis seda ei saa öelda Valdini

Arkadi Valdin (vasakul), kõrval Pärnumaa Omakaitse ülem Paul Lilleleht. Ogonjok, 1957. Repro

kohta, kes oli tegelikult sakslaste poole üle jooksnud ohvitser. Põhjendus võib peituda selles, et luurekomandosse kuulunud meeste hilisema jutu järgi oli tema õde Helene sõja ajal abiellunud ühe Rootsi luureohvitseriga (tõenäoliselt oli selleks ohvitseriks kapten Curt Andreasson ise).

Tegelikult töötasid kõik kolm Balti side meest mitte ainult T-kontorile, vaid ka Briti salaluurele (SIS-ile), mille residendiks Stockholmis 1943. aastast alates oli endine Tallinna puidukaupmees šotlane Alexander „Sandy” MacKibbin, kes oli sündinud Moskvas ja elanud kahe sõja vahel Eestis. Tema naine Helmi, kes vabalt valdas nii vene kui ka eesti keelt, oli pärit Soomest.

Agentide üleveoks Baltikumi vajas T-kontor kahte asja: 1) kogenud meremehi- ülevedajaid ja 2) kiirkaatreid, mida Vene piirivalve ei oleks suuteline tabama. Meremeeste osas probleeme ei tekkinud, T-kontoril õnnestus oma teenistusse värvata parimad Eesti meremehed, kes tegelesid sel ajal Läänemere ülevedudega.

Need olid:

Alfred Lilleberg, hüüdnimi „Karu”, pärit Eesti põhjarannikult Kaberneemelt. Samast

külüst pärit ja hiljem Rootsis elanud Eralt Art⁴ kirjutas tema kohta nende ridade autorile järgmist: „Sündis 12.10.19 Kaberneemel Migani talus Antoni ja Ida pojana (ema suri Alfred-Alberti sünnitusel). Noores eas töötas kalurina, käis 1942–1943 Salmistu merekoolis (see tegutses sel ajal Tallinna merekooli ühe osakonnana, kus õppisid lähikülade Salmistu, Kolga, Aapse ja Kaberneeme noorukid). Samas merekoolis omandas diplomi ka tema vend Bernhard. Sõja ajal sai Alfred kuulsaks rahva ülevedajana põhjarannikult Soome [– – –]. Alfred Lilleberg oli kartmatu ja julge meremees, ka naps maitstes talle suurepäraselt.”⁵

1944. aasta sügisel põgenes Alfred Lilleberg Rootsi, pärast seiklusrikast perioodi 1946–1951 omandas T-kontori teenistuses Rootsis teistkordselt tüürimehe diplomi (sõjaegsetest oludest tingituna jäid tal Eesti merekoolis merepraktika nõuded sooritamata), teenis hiljem mitmetel Eesti ja Rootsi omanike kaubalaevadel. Suri 1970. aastal ühel Stockholmi lähedasel saarel, kuhu ta Rootsi sõjaväeluurest lahkumise järel oli elama asunud.

Artemi Kauber, hüüdnimega „Öli”, oli sündinud 1912. aastal Hiiumaal, elas Heltermaa sadamas, kus ta naine pidas teemaja ja söögikohta, töötas enne sõda Hiiumaal bussijuhina. Saksa ajal teenis Omakaitstes, 1941. aastal olevat Hiiumaal ühe kohaliku Punaarmee politruki maha lasknud. 1944. aastal põgenes Rootsi, pere jäi maha Eestisse, Rootsis hakkas töötama ühes Stockholmi masinaehitustehases, värvati luurepaadi meeskonda motorist-mehhaanikuna.

Veidi hiljem, 1948. aastal liitus paatkonnaga ka Karl Putting, hüüdnimega „Tavott”, arvatavalt 35–36-aastane, pärit samuti Hiiumaalt, pikk, kõhn, tumeblond, oli varem Tallinnas töötanud autojuhina, elas Rootsis Norrköpingi linnas, hiljem töötas

samas Stockholmi masinaehitustehases, kus Kauberi, kes ta teise motoristina paadimeeskonda kutsuski.

Neljandaks paatkonna liikmeks (kapteniabiks ja paadi vanemaks) oli Jaan Rubin, hüüdnimega „Jaan”, sündinud 10.07.1918 Pärnumaal Halinga vallas Kaelasel (teistel andmetel Vändra vallas), pikka kasvu, kõhn, blondiin, lõpetanud 1938. a. EV sõjakooli aspirantide klassi kuulipildujarühma reservlipnikuna, Saksa okupatsiooni ajal oli Kaelasel Omakaitse kompaniülem, 1944. a. põgenes Rootsi, tema talu sundvõõrandati samal aastal ja anti majandamiseks Pärivere sovhoosile. Naine Marta Rubin jäi maha Eestisse.

Keerukamad probleemid tekkisid T-kontoril nõuetele vastava kiirkaatri hankimisega. Esimestel retkedel kevadel ja suvel 1947 oli lähtekohaks Nynäshamni sadam või Stockholmi-lähedane Lidingö saar, merepaadina kasutati väikest rippmootoriga 10-meetrist kalapaati. Alates novembrist 1947 võeti kasutusele Saksa patrullpaadist ümber ehitatud spetsiaalne kiirkaater, mis suutis arendada kuni 17-sõlmest (30 km/t) kiirust. See oli 13–15 m pikk, ligi 3 m lai, värvitud halliks, et jääda merel märkamatuks. Relvastuseks oli kaks kuulipildujat ja mõned kergemat tüüpi käsirelvad. Vette paadi süvise alla oli paigutatud kaks summutajat, nii et mootorimüra võis kuulda ainult 100–200 meetri kaugusele. Valdin andis uuele kaatritele nimeks „Kilroy” ja see oli sama paat, mida kasutati õnnestunud maabumisoperatsioonil oktoobris 1948.

T-kontori esimesed mereretked Rootsist Baltikumi algasid kevadel 1947, kuid algperioodil lõppesid kõik üritused ebaõnnestumisega. Põhjuseks oli kas mootoririke või halb ilm. Kulus ühtekokku kaheksa katset, enne kui operatsioon õnnestus. Viiel 1947. aastal ebaõnnestunud katsel kuulusid meeskonda Lilleberg, Kauber ja Rubin.⁶ Kaasasõitjaks olid kahel korral Vimm ja Orupõld, järgmi-

⁴ Eralt Art (1925–2005), endine Kaberneeme elanik, põgenes 1944 Rootsi, kus on avaldanud mitmeid kalandusalaseid teoseid ja mälestusraamatu „Koduküläst võõrsile” (1969).

⁵ Eralt Art, kirjad autorile 29.03.1999–09.07.1999.

⁶ Kirjas autorile teatas Jaan Rubin, et ta oli kaasas vaid kahel retkel, arvatavasti ei pidanud ta vajalikuks 1947. a. ebaõnnestunud üritusi üldse meenutada.

sel kolmel korral – Vimm ja Maltis. Esialgu oli kavatsus maabuda Nõva lähedal Keibu lahes, siis Saaremaa rannikul, mida Maltis saarlasena üsna hästi tundis. 1948. aastal (vaata fotot) sooritati veel kaks ebaõnnestunud katset, kusjuures nüüd oli esmakordselt kaasas ka teisi baltlasi (Briedis, lätlane „Boris”, arvatavasti ka Deksnys). 1948. a. aprillikuus toimunud katse ebaõnnestus seepärast, et Saaremaa ranniku läheduses satuti Vene piirivalve helgiheitjate valgusvihku. Järgmisel korral maikuu seiskus aga üks paadimootoritest ja Rootsi tagasi tuli pöörduda üheainsa töötava mootoriga.

Talvel 1947/1948 asendati senine mootor kahe veelgi võimsama, 300–350-hobujõulise lennukimootoriga, mille tõttu kasvas kiirus kuni 20 sõlmeni, kuid väga suure kütusekulu tõttu tekkis vajadus vahepealse lisatankimise järele.

Teadupärast olid T-kontori esimesed eestlasest kaastöölised Rootsi saabunud põgenikud, kes püüdsid ka oma perekonnaliikmeid

Rootsi toimetada ja olid valmis selle eest Rootsi luureteenistust teatava informatsiooni varustama. Üks nendest oli hiljem metsavennana Eestis langenud leitnant Richard Saaliste. Oli ka neid, kes ise jäid küll kõrvale, kuid see-eest abistasid T-kontorit agendikandidaatide otsingul, näiteks endine Tümleri agent ja Höganäsi tellisetehase insener Mihkel Mathiesen.⁷

Regulaarselt alustas Rootsi sõjaväeluure Baltikumi agentide väljaõpet 1947. aasta kevadel, kusjuures leedulaste, lätlaste ja eestlaste väljaõpe toimus eraldi. „Ats” teostas seda peaaesjalikult oma kodus Stockholmi eeslinnas Älvsjös aadressil Gimmelstavägen 24. Tema esimesteks õpilasteks/agentideks olid Harri Vimm ja Mathieseni poolt soovitatud Endel Unt ning Ants Orupõld (jäi hiljem kõrvale, leidis 1948. aastal endale ühel Rootsi kaubalaeval palju tasuvama töökoha).

Õppeprogrammi kuulusid morse ja raadioside, šifreerimine ja dešifreerimine, luuretegevuse põhialuste kursused ja nähtamatu

Balti spioonigrupp 1948. aastal. Repro

⁷ Vt. Tuna 2008, nr. 2; Mihkel Mathiesen (1918, Are v. – 2003, Stockholm), lõpetas TTÜ 1943, põgenes Rootsi 1944, töötas seal inseneri ja tööstusjuhina, aktiivne pagulaspoliitik, moodustas nn. Nõmme valitsuse.

Harri Vimm, Endel Unt ja Johan Maltis. ERAF, toimik ja Ogonjok 1957. Repro

tindiga salakirjade kirjutamine. Väliolukorras peeti praktilisi õppusi väga harva, kogu pooleaastase väljaõppe perioodil piirduti mõne kahepoolse side treeninguga Stockholmi eeslinnades. Andmete šifreerimisel kasutati meetodit, mille puhul numbrid paigutatakse viide gruppi, kusjuures iga grupp omakorda koosneb samuti viiest numbrist. Algteksti šifreerimisel oli lähtematerjalina kasutusel mõni inglisis- või eestikeelne raamat. Seejuures tähistavad kaks esimest numbrit raamatu lehekülge, kolmas number leheküljerida, neljas number – tähe asupaika selles reas. See oli erinev Inglise luure šifreerimismeetodist, mille puhul lähtematerjalina kasutati selleks spetsiaalselt välja töötatud šifreerimisbloknoot. Ühe teate ajaline kestus oli piiratud kahe minutiga, parimad radistid jõudsid selle aja jooksul edasi anda 80 kuni 100 sõna.

14.–15. oktoobri 1948 operatsioonil sõitsid luureagentidena kaasa Harri Vimm, Endel Unt ja Johan Maltis.

Harri Vimm, sündinud 21.05.1924 Pärnus, lõpetas Pärnu kaubanduskoolis 10 klassi, astus 1941. a. vabatahtlikult Saksa armeesse, teenis Saksa 8. tankidiviisi jalaväekompaniis reamehena, demobiliseeriti pärast seda, kui sakslased ületasid Vene–Eesti piiri. Peagi

astus ta uuesti Saksa sõjaväkke, teenides Leningradi oblastis ja 1943. aastast alates Eesti Leegionis, õppis Tölzi sõjakoolis Saksamaal, põgenes puhkuse ajal oktoobris 1943 Soome, teenis Soome mereväes, kust jaanuaris 1944 põgenes edasi Rootsi. Värvati T-kontori poolt varjunime „Villi” all, kasutas valepassi Rootsi põgenenud traaleri „Merisilm”⁸ kapteni Eduard Soorski nimega.

Endel Unt,⁹ sündinud 07.12.24 Virumaal Alutaguse vallas Arumäe külas, lõpetas 10 klassi Tallinna Reaalkoolis, põgenes 1943. a. Soome, teenis Soome armees, kust koos teiste soomepoistega tuli augustis 1944 tagasi Eestisse, Emajõe rindel sai haavata, viidi ravile Saksamaale, kust siirdus 1945 Taani kaudu Rootsi, värvati Rootsi luuresse varjunime „Susi” all, kasutades valepassi Rootsi põgenenud traallaeva „Merituul” traalmeistri Valentin Jansonini nimele.¹⁰

Joann (Johannes) Maltis,¹¹ sündinud 14.01.15 Muhu saarel Vahtraste külas, töötas 1944. a. sügiseni Kuressaares sidekontori ülemana, põgenes 1944. a. paadiga Rootsi. Värvati T-kontori poolt 1948. a. varjunimega „Joonas”, kasutas valepassi 1948. a. septembris „Merisilmal” Rootsi põgenenud August Koppeli¹² nimega.

⁸ J. Pihlau. Eestlaste põgenemised Läände: kaks laevahõivamisjuhtumit. – Tuna 2002, nr. 4; E. Soorsk. Mälestused. Umara, Tallinn, 2006.

⁹ ERAF, f. 130 SM, s. 1619.

¹⁰ J. Pihlau. Merepõgenemised Eestist. – Tuna 2001, nr. 2.

¹¹ ERAF, f. 130 SM, n. 1, s. 10544.

¹² J. Pihlau, *op cit.*. – Tuna 2002, nr. 4.

Vimmi valedokumentid. Ogonjok, 1957.
Repro

Väljasõidu eel andis „Ats” oma kolmele agendile kaasa hulgaliselt konkreetseid luureülesandeid – koguda andmeid: a) sõjavägede paiknemisest, nende arvust ja relvastusest; b) merelaevastikust; c) lennuväljadest; d) ehitustööliste ja laevade remonditööliste arvust; e) Eestis asuvatest radarijaamadest; f) suurhoonete ehitamisest ja võimalusest neid sõja korral kasarmuna kasutada; g) põlvkivirajoonis läbi viidavatest salajasest katsetustest, eriti seoses aatomienergia kasutamisega.¹³ Ta tahtis ka teada, miks on kehtestatud Paldiskit ümbritsev keelutsoon, ja soovis välja selgitada Eestis arreteeritud ja Venemaale küüditatud eestlaste üldarvu, Eestisse saabunud venelaste suhtarvu ning kõigi rannakaitsebaaside täpset suurust. Samuti rõhutas ta, et väga oluline on kindlaks teha Eestis tegutsevate metsavendade salkade üldarv, et siis nendega kontakte luua ja nende abiga uusi metsavendade salkasid or-

ganiseerida. Lõpuks avaldas ta soovi värvata Eestist veel uusi luureagente.

Oma kohalesaabumisest Eestisse tuli T-kontorile teatada kirja teel, kusjuures igale luurajale anti kaasa mitu välismaist postiaadressi, näiteks Vimmile üks selline isegi Brasiilias. Kirjade lõplik aadress asus siiski Rootsis – see oli Jürgensoni-nimeline isik, kes pidi kirja toimetama Valdini kätte. Raadiosidet Rootsiga tuli alustada siiski paar kuud hiljem, siis kui luureagent oli endale turvalise elupaiga leidnud.

Vimmile ja tema kaaslastele anti kaasa ka küsimusleht, et täpsustada andmeid lennuväljade, vesilennukite baaside, sadamate ja muude rannakaitseobjektide kohta. Vahetult väljasõidu eel said luureagendid kaasa järgmise varustuse:

- 1) raadiosaatja, 2) püstolkuulipilduja, 3) püstoli (Unt kaks püstolit), 4) soome pussi, 5) esmaabipaketi, 6) topograafiliste kaartide

¹³ See oli veel varem, kui 1949. a. teatati esimesest Nõukogude aatomipommi katsetusest, mis viitab asjaolule, et Läänes teati Nõukogude aatomipommi väljatöötamisest juba hiljemalt 1948. aastal.

komplekti, 7) kompassi, 8) taskulambi koos tagavarapatareidega, 9) varustuskoti, 10) toidumoon kolmeks ööpäevaks, 11) tualetiivahendid, 12) 0,5 kg tubakat Vimmile ja Undile (Maltis ei suitsetanud), 13) 1 paki DDT-pulbrit jälgede eemaldamiseks, 14) Nõukogude raha 400–450 rubla, 15) kümme käekella raha vastu ümber vahetamiseks, 16) fiktiivsed dokumendid (valepassi ja sõjaväepileti), 17) raadiokoodid ja šifrid, 18) nimekiri Eestis elavatest salakorterioomanikest, 19) tabeli tingmärkidega, 20) meespeainstruktsiooni. Väljasõidu eel andis Rootsi luureohvitser Jaan Rubinile üle iga luuraja jaoks mõeldud tsüaankaaliumit sisaldava mürgiampulli.

Otsustav väljasõit Thure poolsaarelt (50–60 km Stockholmist lõuna pool) toimus 13. oktoobri õhtul kell 23. Hommikuks kell 10–11 jõuti Rootsi ja Soome territoriaalvete piirile Bogskäri majakani, kus toimus mootorpaadi järeltankimine. Esialgse maabumiskohana oli kaardile kantud Keibu laht, kuid enne Osmussaare majakani jõudmist suunas kapten paadi veidi ida poole Pakri majakale. Põhju-seks võis olla kompassi viga või rooli rike. Nii saabuti Lohusalu poolsaare kagurannale ja peatuti paarisaja meetri kaugusel praegusest Lohusalu jahisadamast. Maale aerutati väikese sõudepaadiga, randa jõudmise järel tõukas Vimm jalaga selle tagasi vabasse vette, kust see tõmmati nõoriga tagasi. Seejärel ületasid maabujad jalgsi mereäärse liivariba ja peitusid ümbritsevasse metsatihnikusse. Edasine teekond jätkus juba Keila suunas. Sama sündmust kirjeldanud „dokumentaaljutustuses” „Lehed langevad”¹⁴ on väidetud, et liivariba ületasid Rootsi luureagendid väikeste õhupallide abil, kuid see pole midagi muud kui tšekistide ilukirjanduslik väljamõeldis. Mingid jäljed maaletulijatest muidugi kaldaliivale maha jäid, kuid pole teada, et Nõukogude piirivalvepatrull oleks need avastanud ja seal mingi otsingu korraldanud.

Raadiomäng „Blind”

Järgmise öö veetsid Rootsist saabunud luurajad Keila lähedal metsas, peitsid sinna oma raadiosaatjad ja varustuse ning otsustasid järgmisel hommikul lahku minna. Enne aga koostati välismaale saadetavad kirjad, milles Valdinile taheti teada anda luurerühma õnnelikust kohalejõudmisest.

„Joonas” asus teele Läänemaale Ridalasse oma sugulaste Suurkülade poole, kuna „Villi” ja „Susi” istusid Saue jaamas rongile ja sõitsid edasi Nõmmele, kust nad Valdinilt saadud juhtnõotide järgi pidid leidma oma le turvalise salakorteri. Sõjajärgsete aastate jooksul oli reaalne olukord Eestis aga oluliselt muutunud, millest Rootsi luurel ja „Atsil” polnud vähimatki aimu. Paljud otsitavad olid vahepeal kadunud, teised keeldusid otsustavalt neid abistamast. Alles koos Vimmiga Rootsi põgenenud Aksel Niguli vanemad olid nõus neid lühiajaliselt abistama. Seejuures andis Aleksander Nigul neile kasutada ka oma Raplas asuva suvemaja võtmed. Luurajad töid Rapla suvilasse ka Keila lähedale metsa peidetud raadiosaatjad ja muu varustuse. Seejärel mindi lõplikult lahku – „Susi” sõitis tagasi Tallinnasse, et üles otsida oma vanemaid ja teisi sugulasi, „Villi” siirdus aga 21. oktoobril Pärnumaale Paikusele, kus „Atsi” teadete kohaselt töötas metsavahina Peet Pärn, üks väidetavalt „Atsi” poolt värvatud Rootsi luure usaldusisikuid.

Metsavahi elukoha leidis „Villi” küll kiiresti üles, kuid see, mis edasi juhtus, oli luurajale täielik üllatus. Vimm rääkis metsavahile avameelselt oma luureülesandest ja palus Arkadi Valdini nimel endale ja oma kaaslastele mingi elupaik muretseda. Metsavaht vastas sellele järsu äraütlemisega ja mis veelgi halvem – helistas kohe luureagendi lahkumise järel metskonda oma otsesele ülemusele Gentsile, kes omakorda informeeris kutsumata külalise ilmunisest Paikuse valla partorgi sm. Eini. Par-

¹⁴ Järjejutt „Lehed langevad”. (Ogonjok 1957, algus 17.03.1957, autoritena on märgitud G. Grišin ja A. Normet, mis on muidugi varjunimed); eestikeelne tõlge ilmus märtsist kuni aprillini 1957 Noorte Hääles 27 osas ja ilma fotodeta; hiljem väntas I. Jeltsov „Tallinnfilmis” sama loo ekraniseeringu pealkirjaga „Kutsumata külalised”.

torg teatas salapärasest võõrast kohalikule miilitsale ja veel samal päeval võeti Harri Vimm kinni kohaliku jaoskonnavoliniku Kuke poolt Sindi teemajas, kuhu ta oli tulnud einestama. Tema arreteerimise asjaolud on tänaseni jäänud üsna segaseks. Tšekist Tõnsoni õiendis¹⁵ väidetakse, et miilitsatöötaja astus tema laua juurde ja käskis luurajal käed üles tõsta. Seepeale olevat Vimm püüdnud oma elu enesetapuga lõpetada, tõmmates taskust mürgiampulli ja püüdes selle katki hammustada. Viimasel hetkel olevat teda siiski takistatud, toimetatud kiiresti haiglasse ja tema elu päästetud. Kogu lugu tundub siiski äärmiselt kahtlasena, sest tsüaankaaliumiga ampulli hammustanud ja selle alla neelanud inimese elu on vaevalt küll võimalik enam päästa.

Üle kuulama hakati Vimmi Pärnu miilitsaosakonnas, ülekuulajateks olid ENSV Eesti Siseministeeriumi Pärnumaa osakonna ülem kapten Ratasepp ja ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Pärnumaa osakonna ülem alampolkovnik Nazarov.¹⁶ Kui sai selgeks, et tegemist on tõepoolest Rootsist saabunud luurajaga, saadeti Vimm edasi Tallinnasse, kus temaga hakkasid tegelema vastuluure (2.) osakonna operatiivtöötajad. Kui palju teda edaspidi täieliku ülestunnistuse saamiseks veel füüsiliselt töödeldi, pole teada, kuid igatahes õnnestus tšekistidel ta üsna kiiresti tope tagandiks ümber värvata.

Nii tekkis Nõukogude vastuluurele ainulaadne võimalus alustada T-kontoriga raadiomängu, mille ametlikuks nimetuseks oli „Blind”.¹⁷ Raadiomängu käigus hakati Rootsi luurele ette söötma legendi, et nende agendil „Villil” on õnnestunud luua kontakt Eestis tegutseva põrandaaluse rahvusliku organisatsiooniga „Eesti Vabastamise Komitee” (EVK), mille juhtideks nimetati välisluuretele töötavat ajaloo professorit Harri Moorat, eksminister Adam Bachmann-Randalu ja teisi.

Harri Vimm 1944. aastal. Repro

2. osakonna aruandes on seda kirjeldatud nii:

„Raadiomängu „Blind” alustati 1948. aasta 19. novembril ja seda peeti kuni 1949. aasta oktoobrini spioon Vimmi nimel. Kui aga saadi andmeid, et Vimm kavatseb raadiomängu läbi kukutada, jäeti ta sellest välja. Kuna raadiomängu käigus oli luurekeskusele esitatud legend, et Vimmil on side Eestis eksisteeriva põrandaaluse natsionalistliku organisatsiooniga EVK (Eesti Vabastuskomitee), siis kombinatsioon Vimmi kõrvaldamiseks raadiomängust tehti sellise arvestusega, et tema raadiosaatja satuks koos šifrite ja koodidega EVK käsutusse, mistõttu edasist raadiomängu hakati pidama EVK nimel.”¹⁸

¹⁵ ERAF, f. 138 SM, s.18 (Õiend Eesti territooriumilt peetavate raadiomängude kohta Rootsi luure vastu). Koostanud Tõnson. Dateerimata, registreeritud KGB arhiivis 31.12.58. Edaspidi lühidalt „Tõnsoni õiend”.

¹⁶ ERAF, f. 129 SM, s. 4271, lk. 166 (P. Lillelehe ja H. Saare juurdlustoimik). Vimmi enda toimikut Tõnismäe arhiivis pole, kuid osa tema ülekuulamisprotokolle on Undi ja Maltise toimikutes.

¹⁷ Tõnsoni õiend, ERAF, f. 129 SM, s. 271, lk. 1.

¹⁸ Aruanne Riikliku Julgeoleku Komitee 2. vastuluureosakonna tööst. Ad Fontes 2, Umara, 1997, lk. 63–64 (ERAF, f. 131, s. 319).

Raadiomängus kasutati side alustamisel „Villile” Rootsist antud radiokutsungit „Lehed langevad”,¹⁹ vastuvõtu kinnitamiseks aga oli koodsõnaks „Tagavaralambid”.

Vimmi aresti fakti šifreerimiseks värva-ti metsavaht Peet Pärn (s. 1911) julgeoleku poolt agendiks varjunimega „Hans”, miilitsatöötaja Kukelt aga võeti allkiri selle kohta, et ta hoiab Vimmi kinnipidamise fakti täielikus saladuses.²⁰

Oma mälestusteraamatus on raadiogram-mide Rootsist saabumisest kirjutanud ka teine luureagent Evald Hallisk:

„Nii õppisime täht-tähe haaval morsetähestikku ja numbreid, kuni need sulaselgeks said. Meid käisid kontrollimas Rootsi luuretegelased, kes töid Atsile lugemiseks mingeid lipakaid. Ats uuris neid väga tõsise ja tähtsa näoga, justkui arst rasket haigust. Siis ilmus tema näole rõõmusära – dessant on õnnestunud, poisid tegutsevad, need siin ongi juba esimesed kirjalikud signaalid ja ka pilli häält on kuuldud. Ühes kirjas seisab, et tema elukohaks on Tallinn, ta on juhuslikult kohanud oma vana sõpra, töökoht on hea ja ka palk soliidne. Ka Susi (Endel Unt) on endast märki andnud – mis märki, seda Ats ei seletanud. Kolmas mees teatab, et on metsatööl, kus teenib hästi ja on eluga rahul.

Rohkem Ats meile ei seletanud, sest asi on veel liiga värske, mehed ei ole end veel sisse söönud. Enne uut aastat andsid mehed endast jälle märku juba pilli abiga. Ajavad tundlaid laiali ja teevad kobamisi esimesi samme. Villi on käinud „Estonia” teatris operetti „Silva” vaatamas.”²¹

„Villi” sissekukkumise põhjustas kongi-agent Pagari vanglas, kelle nimi on jäänud saladusse. Harri Vimm anti kohtu alla ja mõisteti erinõupidamisel surma, otsus viidi otsekohe täide. Rootslastele legendeeriti, et „Villi” jätis oma raadiosaatja „Susi” kätte ja üritas koos ühe teise põrandaaluse organisatsiooni esin-

Arnold Ibrus. ERAF, f. 1, n. 6, s. 861

dajaga Soome kaudu Rootsist tagasi pöörduda, sai aga nähtavasti tee peal surma. T-kontor jäi seda võltsteadet uskuma ja oma vastuses soovitas „Susi” raadiosaatja EVK-organisatsioonile üle anda. Pärast Vimmi kõrvaldamist raadiomängust hakati tema asemel EVK nimel kasutama radisti varjunimega „Arnold 1”. Tõenäoliselt oli „Arnold 1”-ks kogenud julgeoleku raadiospetsialist Arnold Ibrus.²²

„Blind” jätkus ka aprillis 1950, kui Rootsist saabus Eestisse uus agent „Ermo” (Olaf Leola), kellele soovitati kohtuda ühe EVK liikmega – nimelt „Arnoldiga”. Tegelikult jätkus raadiomäng juba uue raadiomängu („Javka”) raamides, mida lähemalt käsitleme järgmises peatükis. „Blindi” jätkati EVK nimel lootuses, et Rootsist saadetakse Eestisse uusi luureagente, mida tegelikkuses aga enam ei juhtunud. Hiljem hakati legendiseeritud rahvuslikku organisatsiooni EVK-d kasutama teisel eemärgil – rakendades seda operatiivmängudes, mida 1950-ndatel aastatel alustati Briti salaluure vastu.

¹⁹ G. Grišin, A. Normet. Lehed langevad. Selles „dokumentaaljutustuses” on „Villi” kutsung „Lehed langevad” omistatud hoopis „Susile”, kelle tegelikuks kutsungiks oli „Lehmad ammuvad”.

²⁰ Tõnsoni õiend, lk. 13.

²¹ Evald Hallisk. Rootsi eestlastega salasõjas Venemaaga. Käsikiri, mittetäielik koopia autoril.

²² J. Pihlau. Raadiomängud III. – Tuna 2009, nr. 1, lk. 109.

Raadiomäng „Blind” otsustati lõpetada 1956. aasta veebruaris, pidades seda perspektiivituks, ja vahepeal alustatud raadiomängu „Majak” käigus teatati EVK nimel, et nende radist suri kirurgilise operatsiooni tagajärjel.²³

Raadiomäng „Sever”

Kui Harri Vimm („Villi”) tabati julgeoleku poolt nädal aega pärast Eestisse maabumist, siis „Susil” (Endel Undil) õnnestus vabaduses viibida tunduvalt kauem. Pärast lahkuminekut „Villist” otsis ta Tallinnas üles oma tseluloosikombinaadis töötava isa ning kohtus ka teiste sugulaste ja tuttavatega, nende seas oma vana koolivenna Valle Pröömiga. Eirates igasuguseid konspiratsioonireegleid, rääkis ta avameelselt kõigile, et ta on saanud Rootsi luureülesandega ning vajab selleks tööks ka Valle Pröömi abi. Kahekesi sõideti 22. oktoobril Raplasse, toodi ära Rootsist kaasa antud raadiosaatja ja relvad ning toimetati mõlema noormehe ühise tuttava Veera Reigla korterisse Tatari tänaval Tallinnas.

Selleks ajaks oli „Susi” julgeoleku poolt juba tagaotsitavaks kuulutatud ja kõik tema lähisugulased võeti varjatud jälituse alla. 28. oktoobril, seega 2 nädalat pärast Eestisse maabumist, arreteeriti Endel Unt Tseluloosi trammipeatuses MGB 5. osakonna (varjatud jälitus) operatiivtöötajate poolt.

Ülekuulamisel julgeolekus (esimeseks ülekuulajaks oli leitnant A. Mumm) ei varjanud Unt midagi, nimetas kõiki temaga sidet pidanud isikuid ja nõustus kohe töötama MGB heaks. 24.02.1949 alustati tema nimel raadiomängu „Sever”, milles legendiseeriti, et Rootsi luureagent „Susi” on hakanud end varjama ühe metsavendade salga juures, kes on ühtlasi valmis abistama teda luureandmete hankimisel. Tegelikult jäeti Unt edasi istuma Pagari sisevanglasse (tõsi küll, mõnevõrra kergendatud tingimustes) ja raadiomängu peeti otse Pagari tänavalt julgeoleku oma radisti „Evaldi” vahendusel, kes sidepidamiseks

Endel Unt. Soomepoiste kogumik, 1997. Repro

kasutas „Susi” alupärast radiokutsungit „Lehmad ammuvad”.

E. Undi vahistamise fakti šifreerimiseks arreteeriti ligi 15 tema tuttavat ja lähisugulast, nende seas ka ta isa ja ema. Mõned tuttavad, nagu Hermine Žuk ja pastor Ruben Reinvald, värvati MGB agentideks ja jäid vabadusse.

Kui 1949. aastal saabus Leedu rannikule Rootsi luuregrupi koosseisus uus agent Endel Suuster, siis korraldati talle „pimesi” kohtumine „Susiga”, kes väidetavalt esindas põrandaalust organisatsiooni EVK. Sama kombinatsiooni korraldati 1950. aastal saanud agendi Olaf Leolaga, kelle ees esindas „Susi” samuti Nõukogude vastuluure poolt legendiseeritud libaorganisatsiooni EVK. Endel Undi kriminaalasi otsustati lõpetada 25. augustil 1950, misjärel ta värvati ametlikult KGB agendiks varjunimega „Muru”. Ta vabastati Pagari vanglast ja pandi elama Endel Pihelgase valenime all ning fiktiivsete dokumentidega julgeoleku spetskorterisse „Vigvam”, mis asus Nõmmel Ravila t. 16. Maja pandi MGB välisjälituse töötajate varjatud kontrolli alla, korteri peremehena esines algul MGB mittekosseisuline kaastööline leitnant Lilleleht. Kuna aga Lilleleht end osaliselt dešifreeris „Muru” ees, siis asendati ta

²³ ERAF, f. 131 SM, s. 358, lk. 58 (AD Fontes 8).

teise mittekoosseisulise julgeolekutöötajaga – samas majas hakkas elama Elfriede Karulas koos oma emaga, kasutades fiktiivseid dokumente Elfriede Küti nimele.

1950. aastal teatati ühes „Evaldile saabunud radiogrammis”, et Rootsist on saabumas veel kaks agenti (Leola ja Hallisk). „Evald” vastas sellele, et sobivad agentide vastuvõtukohad (julgeoleku keeles lökspeidikud) asuvad Tallinnas Nõmmel, Pärnumaal ja ka läänerannikul, ning lubas need kiiresti ette valmistada. Sellega hakkas tegelema juba meile tuntud julgeolekutöötaja Arnold Ibrus. Mõne aja pärast teatati Rootsi luurele, et agent „Susi” läheb paariks nädalaks külastama oma tuttavaid Pärnumaa metsavendi ja palub nende raske olukorra tõttu („Hirmus Ants”, Saaremaa Ilp jt. olid arreteeritud) neile uut relvastust saata. „Evald” teatas ühtlasi, et Leola on „ebastabiilne ja kergemeelne isik, kes luuretööga hakkama ei saa” ja et ta otsustas saata Leola elama metsavendade juurde. Leola nimel saadeti Rootsi kiri, kus „Atsi” kutsuti isiklikult Eestisse tulema. Veel teatati „Evaldi” nimel Rootsi, et side metsavennaks läinud major Paul Lillelehega on taastatud. Tegelikult oli asi vastupidi – just sel ajal (1950. a. veebruar) end üksi Läti territooriumil sugulase juures varjanud major Paul Lilleleht tabati MGB poolt.²⁴

Kuuldused Lillelehe kinnikukkumise kohta levisid kiiresti kohaliku elanikkonna seas ning MGB otsustas raadiomängude edasises käigus tema nime mitte enam mainida.

Selleks ajaks oli T-kontor kaotanud tõsi-sema huvi Eesti rahvuslaste tegevuse vastu, sest luureandmete hankimisega nad ei tegelema ja tekkis kahtlus, kas „Villi” poolt legendiseeritud rahvuslikku vastupanukeskust EVK üldse eksisteerib. Seetõttu otsustati 1954. aastal asuda raadiomängu „Blind” täie-

likule likvideerimisele. Rootsi luurekeskusele legendeeriti, et organisatsioon on vahepeal kaheks osaks lagunenu: üks grupp Harri Moora juhtimisel on nõus luuretegevust jätkama, teine grupp aga juhendub puhtalt rahvuslikest eesmärkidest. Varsti selle järel lähetati nende esindajana Läände agent „Talu”.

Endel Undi vanglast vabastamise järel 1950. aastal tekkis tõsine probleem tema Pagari sisevanglas viibiva isaga. Voldemar Unt haigestus raskelt Pagari kongis ja ehkki 1951. aastal lasti ta vabaks, suri ta peatselt selle järel. Tema ema, kes samuti vanglast vabastati, suunati varjatud valve all elama Pärnusse. 1950. aastal algatati veel suurel arvul jälitus-toiminguid teiste Undi, Vimmi, Maltise ja Valdini sugulaste ning tuttavate suhtes. Näiteks võeti sihikule Tallinnas elav A. Valdini õde Leida Ehrenbusch koos oma mehega. Eritöölusele allutati ka paadimeeskonna liikmete A. Lillebergi, A. Kauberi ja J. Rubini lähisugulased kogu Eestis. Jälitavate ringi tõmmati kõik, keda ülekuulamistel oli mainitud Valdini võimalike kontaktisikutena, nende seas näiteks tuntud Nõva ülevedaja Oskar Targamaa,²⁵ lennutehnik ja radist Ervin Saar,²⁶ (peeti Lääne luureteenistuste aktiivseks kaastööliseks) ja Saksa okupatsiooni ajal Ülemiste lennuväljal radistina töötanud Ralf Kask.²⁷

Raadiomängu „Sever” edaspidises käigus hakati rõhutama materiaalseid raskusi, millesse „Susi” on Põõsaspea katastroofi tõttu sattunud. MGB eesmärk oli meelitada Rootsist välja uusi luurepaate Eesti agentidele lisavarustuse toimetamiseks. Seda T-kontor siiski ei teinud, kaheldes nähtavasti juba pikemat aega „Susiga” seotud agentuurvõrgu usaldusväärsuses. Lõpuks hakati Tallinna keskusest peale käima, et agent „Susi” naaseks kõige kiiremas korras tagasi Rootsi. Kuna raadiomängude „Blind” ja „Sever” põhiees-

²⁴ Paul Lilleleht (1893, Saarde v. – 1955, Bratsk), EV major; vt. J. Pihlau. Auraamat EV kaadriohvitseridele. Tallinn, Umara, 2007. Lilleleht varjus üksinda ega olnud seotud metsavendadega.

²⁵ Oskar Targamaa, s. 1910 Nõval, põgenes 1943 Rootsi, tegi 1944. aastal kolm reisi Eestisse ja viis kaasa suure arvu kohalikke põgenikke.

²⁶ Ervin Saar (1910, Viljandi, langes metsavennana 30.06.1957), lõpetas 1928 raadiooperaatorite kursused, teenis laevadel ja sidepataljonis, 1937–1940 teede- ja sideministeeriumi peilimisjaama ja reisilennuki radist, alates 1942 *Abwehr*’i raadiotehnik ja Saksa lennuüksuse raadiojaama ülem, värvati 1950 agendiks „Anton”, kuid põgenes metsa. Tapeti haarangul Pärnumaal Saardes Soosaarel agent „Jaanuse” (K. Olde) reetmise tagajärjel.

märgiks oli avastada ja lõksu meelitada välisluurete agente, siis tõmmati „Muru” veel ühte operatiivmängu professor H. Moora („Istorki”), eksminister Bachmann-Randalu („Moskvin”), ja advokaat Lauba („Artur”) osalusel, mis käivitus juba 1950. aastal.

Lõks Põõsaspea neemel

10. aprillil 1951 sai „Evald” (MGB poolt legendiseeritud EVK radist) Rootsi luurekeskusest raadiogrammi, milles teatati, et lähiajal saabub Eestisse Keibu lahe piirkonda uus luuregrupp. Sellele teatele MGB reageeris järgmiste abinõude plaaniga:

- „1. Töötada välja ja teostada agentuurkombinatsioon sideme taastamiseks agentide „Muru” ja „Nevski” vahel, mille käigus viimane pimesi ette valmistada luurajate vastuvõtmiseks ja nende operatiivlöögi alla viimiseks.
2. „Evaldi” raadiojaama kaudu täpsustada eelseisva maabumise asukohta, töötada välja detailne plaan luurajate lõksu võtmiseks, suunates nende peale metsavendade jõuguna legendeeritud erigrupi, kasutades aktiivselt agentide „Muru” ja „Nevski” kaasabi. Koos plaaniga töötada välja „Murule” ja „Nevskile” kirjalik ülesanne.
3. Valmistada ette 10–12 kogenud ja julgest Eesti hävituspataljoni võitlejast erigrupp, kes varemgi on taolistes operatsioonides osalenud. Erigrupi baasina kasutada mahajäetud Gresve metsatalu, mis asub 12–15 km kaugusel merest ja „Nevski” talust.
4. Seoses sellega, et „Nevski” talu asub otse merekaldal ja maabujate kõrvalekaldu misel luurajad vaevalt seda hakkavad tugipunktina kasutama, pakkuda Rootsi raadiokeskuse kaudu teiseks võimalikuks

tugipunktiks 106, piirivalvesalga agendi „Lövi” talu, mis asub samuti oodatava maabumiskoha läheduses. Agendi „Lövi” sissetoomist teostada analoogiliselt „Nevskiga”.

5. Luurajate ilmumise puhul Tallinnasse agent „Muru” juurde töötada talle välja kirjalik ülesanne, milles „Muru” poolt näha ette preparaata 22²⁸ kasutamist.
6. Luurepaadi väljasaatmise ajaks taastada „Muru” operatiivjalutus ja teostada „Vigvami” jälgimist liter N abil. „Vigvami” ja tema peremeest ning perenaist instrueerida vajaliku käitumisliini kohta juhuks, kui sinna peaks ilmuma tundmatuid isikuid. Töötada veel kord läbi signalisatsioonisüsteem: ühelt poolt „Vigvami” peremehe, N- ja N/N-teenistuste ja teiselt poolt agentuurtootluse läbiviijate vahel.”²⁹

1951. a. aprillis kavandatud mereoperatsioon Keibu lahele jäi siiski ära, Nõukogude allikate järgi pöördus kiirkaater tagasi seepärast, et „kaatri kapten nägi meie territoriaalvetes liiga palju laevu, ehmus ja pöördus tagasi”.³⁰

Tegelik maabumine Põõsaspea (Spithami) neemel sai teoks alles sügisel – 1951. aasta 2.–3. septembri hilisõhtul (maabumine toimus 02.09.1951 õhtul, memoriaalil on M. Kozlovi surmaajana kirjas 03.09.1951).

Mis Põõsaspeal sellel ööl tegelikult juhtus, selle kohta on ilmunud mitmeid vasturääkivaid kirjeldusi. V. Mürgi artikli järgi taheti luuregrupp seada operatiivlöögi alla ja „kavatseti tabada elusalt, kuid stiihia löi kaardid segi”.³¹

Esmakordselt on puhkenud lahingut mainitud 1957. aastal, kui Nõukogude valitsus esitas protestinoodi Rootsi valitsusele ja ajakirjas Ogonjok avaldati pikem järjekutt pealkirjaga „Lehed langevad”.³² Midagi

²⁷ Ralf Kask (1909–1977), lõpetas TÜ, 1941–1944 Punaarmee, hiljem ETKVL-i ettevõtete direktor; pere põgenes 1944 Rootsi ja oli ERF-i kaudu seotud ka A. Valdiniga.

²⁸ Narkootiline uimastuspreparaat, mida julgeolek kasutas ölle, viina või toiduainetega segatuna.

²⁹ ERAF, f. 131 SM, s. 261, lk. 99.

³⁰ V. Mürk. Lahing piirivalvekordoni juures. – Kompromissid on välistatud. Tallinn, 1984, lk. 185 (venekeelne algupäränd 1982), lk. 183.

³¹ V. Mürk. Kompromissid on välistatud, lk. 179–186.

³² G. Grišin, A. Normet. Lehed langevad, osad 24–25.

Nõva-Põõsaspea ümbruse kaart. Repro

täpsemat lahingukohast ja selle osavõtjatest (peale surmasaanud piirivalvekordoni ülema Kozlovi nime) seal toodud pole. Vt. allolevat fotot lahingupaigast mererannikul.

Tsiteerime Ogonjoki artiklit:

„Järsul kaldal võsas ja kuusepadrikus varitsesid piirivalvepatrullid. Binoklid kobasid merepinda. Pilvede vahelt rullus välja kuu. Jefreitor Volkov ja piirivalvur Bardanov märkasid esimestena vaenlase paati.

Lahingupaik mererannal. Repro

Kordoni korrapidaja telefoni juurde astus vanemleitnant Kozlov.

„Selge,” vastas ta torusse, „hoidke silm peal. Tulen teie juurde!”

Hakkasid tööle signaalid, telefonid. Rannik valmistus vastu võtma „külalisi”.

Volkovi ja Bardanovi kõrvale ilmus Kozlov kolme võitleja ning koeraga. Viimane närvises.

„Kuula, mootor, kuula,” sosistas talle juht.

Paat oli juba ranna lähedal. Selgesti oli näha nelja paadis istuvat meest. Siis hüppavad nad kiiresti kaldale ja hakkavad kummargil, automaadid laskevalmis, kitsast liivaluidet mööda metsa poole liikuma. Salakuulajatele on see ainus pääsemisvõimalus. Kuid piirivalvurid ei tohi neid metsa lasta.

„Seis! Käed üles!” kõlab käsklus.

Vastuseks raskatavad automaadivalangud. Kuulid vinguvad üle pea. Näsatavad puude tüvedesse, supsatavad liiva.

Kozlov paigutab mehed salguti laiali: salakuulajatel tuleb tiivatulega tagasitee merele ära lõigata. Üks ei pidanud enam vastu – ta pugest kummipaadi taha peitu ja ujus kaldast kaugemale.

Kordonis jääb Kozlovi naine tulistamist kuulatama.

„Ei tohi lasta sellel seal paadiga ära minna!” käsutab Kozlov. Tema hää katkeb kuidagi imelikult.

„Kas olete haavatud, seltsimees vanemleitnant?”

„Jätkata tulistamist!”

Tulistamine mere poolt vaibus. Vaikisid ka piirivalvurite automaadid.

Võitlejad tõstavad kätele haavatud kordoniülema.

„Ega nad läbi pääsenud?”

„Ei,” vastab üks piirivalvuritest, „kõik neli meest on rannas.”³³

Raskelt haavatud M. Kozlov suri teel haiglasse ja arvatavasti polnud tema ainus

piirivalvuritest, kes tulistamise käigus surma või haavata sai. Teistkordselt on samast lahingust kirjutanud, nagu eespool märgitud, endine tšekist Valter Mürk.³⁴ 1982. aastal ilmunud artiklis on mitmeid asjaolusid ja nimesid oluliselt moonutatud (näiteks Arkadi Valdini esineb „Rahvuskomitees” töötava Andres Valdrena):

„Nii nagu tavaliselt, rivistas piirivalvekoridoni ülem vanemleitnant Mihhail Kozlov üles piirivalvurite toimkonna ja andis käsu:

„Käsin asuda Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu riigipiiri kaitsele!”

Kell 22.00 teatati piirivalvekaatriilt aeglaselt käiguga ja tuledeta tundmatu ujuvvahendi liikumisest ranna suunas. Pimeduses ei olnud seda näha. Piirivalvuriteni kostis ainult vaikne mootoripodin, rannas aga polnud kuulda sedagi, sest tuul puhus edelast.

Kozlov andis toimkondadele käsu tugevdada valvet rannas. Manööverrühm viidi lahinguvalmidusse number üks. Oodates venisid kurnavad minutid. Kusagilt maa poolt kandus põlemislõhna. Põles mets, kuid tuld polnud näha.

Kella 22.00 paiku kandis piirivalvetoimkond vasakult tiivalt ette, et kuuleb ebaharilikku solinat, nagu sumaks rühm inimesi mööda vett.

Komandör ei jõudnud ettekannet lõpuni kuulata, kui hakkas tärisema kuulipilduja. Järgnes käsklus: „Kordon, lahinguks valmis!” Varupositsioonide toimkonnad said käsu eesliinile asuda ja tulepunktid sisse võtta.

Lühikesed automaadivalangud käristasid õhku – need olid juba meie omad.

Vaevalt kaks minutit hiljem kiirustas manöövergrupp vanemleitnant Kozlovi juhtimisel vasakule tiivale, kus käis lahing. Meie automaadid tulistasid lühikeste valangutega. Laskeraginas oli selgesti eristatav raskekuulipilduja, kostsid võõraste automaatide pikad valangud.

Prožektorikiired lõikasid läbi pimeduse,

³³ Vt. viide 14.

³⁴ Valter Mürk, s. 1925 Kirovi oblastis, tennis sõja ajal Eesti Laskurkorpuses, 1945 ENSV NKVD-s, 1946 Võru MGB-s, alates 1948 Tallinna keskparaadis 4. ja 2. osakonnas, 1962–1965 Tartu volinik, siis jälle 2. osk. (1972 selle ülema asetäitja), 1980 polkovnik.

libisedes üle merelainete. Rannas valitses pilkane pimedus. Lahing käis ühes lõigus. Nähtavasti ei julgenud spioonid ümbrust tundmata mandrisügavusse tungida, pealegi tõkestasid nende tee piirivalve tulepunktid. Juba hakkasid silma laskude tulesähvatused, kuulipilduja vaikus. Aeg-ajalt tulistasid piirivalvurid lühikeste automaadivalangutega. Lahingupaigani oli jäänud üsna vähe, kui Kozlovi ette kerkis suur ebatavaliselt riidetud mehekogu. „Seis!” käsutas vanemleitnant, kuid samas kõlas kaks automaadivalangut. Komandör vajus maha. Lahing jätkus. Siis jäi kõik vaikseks. Näis, nagu oleksid kõik hinge kinni hoidnud ja midagi oodanud.

Isegi meri ei möllanud enam nii valjusti. Komandöri kohale kummardusid piirivalvurid. Kozlov oli surmavalt haavatud.

Piirivalvekordoni lahingupäevikusse ilmus lakooniline sissekanne: „2. septembril 1951 kell 22.40 toimus kokkupõrge riigipiiri rikkujatega, neli relvastatud isikut tapeti. Langes kordoni ülem vanemleitnant Kozlov...”

Piirivalvekordon elas raskelt üle komandöri hukkamist, kurbus haaras ümberkaudsete külade elanikke. Kozlov oli kõigile lähedane. Ta oli sageli kohtunud kohalike elanikega, esinenud loengutega ja nendega südamlikult vestelnud.

Mälestus vabra piirivalvuri kangelasteost on jäädvustatud. Piirivalvekordon kannab Mihhail Kozlovi nime.

Pöördugem möödunud aja sündmuste juurde tagasi. Spioonikaatril läks korda öö varjus põgeneda. Ta vilksatas hetkeks prožektorikiirtes ja kadus siis laineharjade taha.

Rannas avastati neli laipa, kes olid tõesti ebatavalises riietuses. Nende juures olid suured välismaise päritoluga seljakotid, relvad, spiooniraadiod ja muu varustus.”³⁵

Samas artiklis on loetletud ka lahingus hukkunud Rootsi luurajate nimed.

Luuregrupi juhiks oli Lembit Ustel, sündinud 14.02.22 Saaremaal Lümandal Aleviku külas, tema isa Aleksander oli kuni 1940. aastani Lümanda vallavanema abi, astus 1941. aastal komparteisse ja määrati vallavanemaks (täitevkomitee esimeheks). Saksa okupatsiooni alguses A. Ustel arreteeriti sakslaste poolt ja paigutati Kuressaare vanglasse. Hukati 18.11.1941 Loode metsas pärast seda, kui üks Saksa sõdur oli Kuressaare tänaval tapetud ja sakslased otsustasid kättemaksuna ilma kohtuta iga kümnenda Kuressaares kinnipeetava vangi maha lasta. Õnnetul kombel oli nende hulgas ka 74-aastane Aleksander Ustel (s. 1867. a. Lümandal).

Sõja puhkedes 1941. aastal evakueeriti Lembit Ustel koos emaga Nõukogude tagalasse, kus mobiliseeriti Eesti Laskurkorpusesse. 1943. a. alguses langes ta Velikije Luki all Saksa sõjavangi, vabanemise järel astus Eesti SS-leegioni. Sügisel 1944 jäi sakslastest maha oma kodutallu Kihelkonna vallas ning põgenes paadiga Rootsi, kus liitus T-kontori luurekomandoga, kuid sai väljaõppe mitte A. Valdini, vaid teise eestlase, Vassili Kolla juures.³⁶

Aksel Pors sündis 17.02.1924 Saaremaal Pammana (Leisi) vallas, teenis Saksa sõjaväes, põgenes Rootsi 09.10.1944, elas 1945. aastal Ojamaal, töötas mitmel laeval (Nicaragua, Nortena, Frej) madrusena, kütjana ja määrijana³⁷, värvati hiljem T-kontori poolt.

Friedrich-Priidu Põld sündis 27.12.1926 Pärnus, tema isa oli pärit Saaremaalt. Teenis Saksa sõjaväes allohvitserina, pärast sõja lõpu töötas madrusena traallaeval „Merituul”, mis 1947. a. detsembris põgenes Rootsi.³⁸ Hiljem teenis meremehena Eesti laevadel Rootsis.³⁹ P. Põldu on peetud „Merituule” põgenemise peamiseks initsiaatoriks, E. Sanden on

³⁵ V. Mürk. Kompromissid on välistatud, lk. 183.

³⁶ Vassili Kolla (s. 1909), EV piirivalvur, kordoniülem Noarootsis, Ridaldas ja Asukülas. Saksa ajal töötas Eesti Julgeolekupolitsei Haapsalu välisosakonnas Haapsalu SD-s, põgenes 1944. a. Rootsi, elas perega Norrköpingis, osales mitmes ülemerereisis (ERAF, f. 131, s. 255) ja tema sugulaste kohta seati julgeolekus sisse jälitustoimik. ERAF, f. 131, s. 318 (AD Fontes 4).

³⁷ Eesti Meremeeste Uniooni teenistuskiri nr. 702, Eesti Meremuuseum.

³⁸ J. Pihlau. Merepõgenemised okupeeritud Eestist. – Tuna 2001, nr. 2.

³⁹ Eesti Meremeeste Uniooni teenistuskiri nr. 1633, Eesti Meremuuseum.

teda meenutanud kui ägedat rahvuslast, kes otse kippus löömingutesse Vene meremeestega. Kõigile traallaeval põgenenutele mõisteti tagaselja 25+5 aastat.

Neljanda Põõsaspeal langenud luuraja kohta on andmed ülimalt napid. Ühes Läti KGB allikas esineb ta Krumsi (Mürgil Kreums) nime all ja ta olevat õppinud luurekoolis koos kahe lätlase, Svejci ja Launagsiga.⁴⁰ See viitab tema võimalikule läti päritolule, ehkki on ka võimalik, et tegemist on kirjaveaga või teadliku moonutusega. Nõval rääkisid kohalikud inimesed autorile, et neljas mees oli tegelikult Nõukogude topeltagent, kes üliagarate piirivalvurite poolt ettevaatamatult maha lasti.

Kumbki Nõukogude allikate versioon ei selgita, miks üldse Rootsi agentide pihta, keda taheti elusalt kinni võtta, tuli avati ja miks nad surma said. Kirjelduste pearõhk on hoopis pandud piirivalvekordoni ülema Mihhail Kozlovi erakordsele kangelaslikkusele, mille eest muide juba järgmisel aastal otsustati 15. (Spithami) kordonile omistada vanemleitnant Mihhail Kozlovi nimi.⁴¹

V. Mürgi artiklis mainitakse lahingu tekkimise põhjusena suurt metsatulekahju, mis olevat eelmisel öhtul alanud. Mistõttu „tulekuma taustal ei märganud spioonid taskulambiga rannast antavaid signaale ja kaldusid ligi poolteist kilomeetrit lõuna poole”⁴². Sama seletust kasutati hiljem ka raadiomängu käigus Rootsi luurega,⁴³ ehkki oli hästi teada, et tegelik metsatulekahju selles piirkonnas toimus umbes nädal aega varem.

Miks siiski luurepaat maabus just Põõsaspeal ja mitte Keibu lahes, seda on selgitanud P. Kadhammar oma raamatus:

„T-kontoril oli plaanis saata teele veel üks grupp agente, seekord neli meest. Nende nimed olid Lembit Ustel, Aksel Pors, Kreums

ja Pöld. Suster – kui see oli tema, kes teateid edastas – andis üldsõnalise soovitusena kasutada maaletulekuks Eesti põhjarannikul asuvat Keibu lahte. Andreassonile see plaan ei meeldinud. Kas agendid peaksid kaatriga lahte sisse sõitma? Kui nad peaks avastatama, siis lahutab neid vabast veest terve kilomeeter, võib-olla veelgi rohkem. See oleks olnud otse lõksu minek.

Ta otsustas, et agendid lähevad maale lahe kõrval.

See oli 1951. a. septembri alguses. Kokkulepitud maaletuleku paigas olid kohal Nõukogude sisevägede üksused, kes ootasid täpselt samuti, nagu nad olid aasta varem oodanud Evaldit, Tomast ja Leolat.⁴⁴

KGB siseraportis lähtuti hiljem sellest, et Rootsi kaater polnud näinud maa poolt saadetud signaale ja polnud seetõttu suundunud kohtumispaiga poole, vaid pani agendid maha kohtamispaigast eemal.

Kaatri meeskond raporteeris omalt poolt Andreassonile, et rand oli kottpime. Merel puhus lääne- või edelatuul, kuid rannas oli meri täiesti vaikne. Agentide maale saatmisest loobumiseks polnud mingit põhjust. Kuid seda tuli teha kohtumispaigast eemal, nii nagu oli otsustanud Andreasson.

Kui kaater võttis suuna maalt tagasi merele, paisati sellele äkki mitu tohutult võimsat helgiheitjat. Veidi eemal oli Vene patrullkaater, ilmselt oli selle meeskond maganud, sest nad ju ei reageerinud, kui Rootsi kaater agentidega maa poole tüüris. Nüüd aga ärkasid nad üles ja hakkasid rootslast jälitama.

Rootsi kaater pääses minema ja meeskond sai esitada rapordi juhtunu kohta. Oli täiesti selge, et maal anti häire, kuigi meeskond ei kuulnud ega näinud midagi, mis oleks viidanud toimuvale võitlusele. Andreasson aga järeldas, et grupp, kuhu kuulusid Ustel,

⁴⁰ Spravka po materialam arxivnogo dela Ljursen-S [Lürsen. S – J. P.]. Koost. Lukaševič, Larionov, Kipurs. – Läti Vabariigi Totalitarismi Tagajärgede Likvideerimise Dokumenteerimise Keskus, 1986, lk. 13.

⁴¹ NSVL MGB käskkiri nr. 57 26. veebruarist 1952. Vt. Jüri Pärn, 2008, teade autorile (raamatu „Võõrväed Eestis” täiendatud käsikiri). M. Kozlovi nimi anti ka ühele piirivalvekordonile Bulgaaria Rahvavabariigis. Samas kordonis teenis hiljem ka tema poeg Juri Kozlov, kes lahingu ajal oli olnud neljakuune.

⁴² V. Mürk, *op. cit.*

⁴³ ERAF, f. 131 SM, s. 261, l. 132

⁴⁴ Mõeldud on Evald Halliski, Justas Dockuse („Tomas”) ja Olaf Leola maabumist Leedu rannikul aprillis 1950.

Pors, Kreums ja Pöld, on alatiseks meie hulgast lahkunud.”⁴⁵

Lahingupaika asetati hiljem kaks teineteise lähedal paiknevat mälestuskivi.⁴⁶ Ühele oli vene keeles kirjutatud: „3 IX 51 piirivalvurite grupp, kuhu kuulusid seersant M. L. Pavlov, seersant Titarenko, jefreitorid Karaulin, Bardanov ja Volkov vanemleitnant M. Kozlovi juhtimisel, hävitasid

merelt saabunud diversandid-terroristid.”

Teisel mälestuskivil oli järgmine kiri: „Selles paigas 3 IX 51 hukkus kangelaslikult kommunist vanemleitnant M. V. Kozlov.”

Tänaseks on alles ainult paljakskraabitud ja ilma mälestustahvlita kivirahn. Rootsi ja Eesti vabaduse eest langenud L. Ustalile, P. Pöllule, A. Porsile ja Kreumsile mingit memoriaali Pöösaspea rannal ei ole.

Mälestuskivi Pöösaspeal.
Autori foto, 1970.

Kozlovi mälestuskivi
Pöösaspeal. Autori
foto, 1970.

Jaak Pihlau

(1937)

Lõpetanud TPI automaatika erialal (1961), tehnikakandidaat (1970). 7 leituse, ligi 40 teadusliku artikli ja üle 10 raamatu autor. Käesoleval ajal tegeleb Eesti lähiajaloo uurimisega.

⁴⁵ P. Kadhammar. Vandeseltlased, lk. 91.

⁴⁶ Vt. I. Gaspl. Kangelasteost – 20 aastat. – Sovetskaja Estonia 07.09.1971.